

Anadolu Şehirleşmesinde
Gelenek ve Din;

Kayseri’de Dini Hayatın Şehirleşme Serüveni

Anadolu’nun İslam öncesi ve sonrası tarihinde her zaman önemli bir ticari, askeri, sosyal ve kültürel merkez olan Kayseri, bu özelliğini tarihsel süreçte zaman zaman kaybetse de, Cumhuriyet sonrası özellikle çok partili hayatın getirdiği siyasal özgürlüklerin etkisi, 80’ler sonrası serbest piyasa ekonomisine ve kapitalist sürece, nihayetinde 90’larla birlikte neo-liberal siyasetin ve ekonomik politikaların belirleyici olduğu postmodern küresel tüketim kültürüne bir şekilde uyum sağlamış, sosyokültürel ve dini hayatında da bu etkileri içselleştirmiştir.

PROF. DR. CELALEDDİN ÇELİK
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Din Sosyolojisi Öğr. Üyesi,
celikcela@gmail.com

GİRİŞ: ŞEHRİN ANLAMI VE ŞEHİR KÜLTÜRÜ

Şehir, insani hayatın sosyal, kültürel ve mekânsal bir tezahürüdür. Ortak bir geçmişle tecrübe edilen şehir, bu anlamda tarihsel bir mekânda inşa olur. Sosyal bir varlık olarak insanın topluluk halinde yaşaması ve temeddün etmesi ancak şehirle mümkün hale gelir. Ontolojik açıdan hemcinsleriyle birlikte yaşama istidadına sahip insanın

İstiklal Caddesi - İstanbul

mekândaki serüveni, şehir hayatıyla tekâmül eder. Bu duruma istinaden şehir genellikle medeniyet kavramıyla birlikte ve bazen de onun yerine geçecek şekilde kullanılır. Yapısal anlamda ise genellikle bir medeniyet inşa etmenin ayırt edici tezahürü, bir dünya görüşü ve tahayyülün kendini ifade etme biçimi olarak somutlaşır. Böylelikle şehirler zaman, mekân, ekonomi, siyaset ve zihniyet boyutlarında medeniyetlere özgü farklılaşmanın fiziksel zeminleri olarak şekillenir.

Ancak küreselleşen modern dünyanın tektipleştirici etkileri ortaya çıkmadan önce şehir olgusu “doğu şehri-batı şehri” gibi tipolojik medeniyet ayrımlarına konu oluyordu. Bu yüzden şehir ve medeniyet arasında kurulan kavramsal

ve tarihsel ilişki moderniteyle birlikte giderek aidiyet ve belirleyicilik kriteri olmaktan çıktı. Modern dünyada şehirler artık tarihi, kültürel ve dini bağlamda sahip oldukları farkların yerine siyasi, iktisadi ve kültürel standartlarla benzeşerek gündelik hayatın sıradanlaşmasına ev sahipliği yapıyor. Nispeten özel bir geçmişe sahip olan ve bunu koruyabilen şehirler ancak farklı bir kimliği ve tarihselliği içermektedir. Biraz da şehir hayatının ve kültürünün çeşni kattığı bu derinlik, bir bakıma her şehri diğerinden ayırt eden kimliği üretir.

Tarihsel bağlamında İslam şehri bütün diğer şehir tipolojisinden farklı olarak medeniyet özellikleriyle ayırt edilebilecek unsurlar içeriyordu. Cansever'in

belirttiği gibi, İslam mimarisinde mekân anlayışı özel bir varlık ve insan anlayışına göre inşa oluyor; ev, mahalle ve şehir bu varlık ekseninde biçimleniyordu. Mekâna atılan imzada esas motifleri “Tevhid, mahremiyet ve israftan kaçınma” gibi eşyaya ve insana özel bakışın yansımaları oluşturmaktaydı (Cansever, 2006). Elbette öncelikle içtimai hayatın zorunlu bir şartı olarak ortaya çıkan şehirler, bir yandan iktisadi süreçlerin etkilerine maruz kalırken, diğer yandan da ahlak, sanat, felsefe, estetik ve dini düşüncenin geliştiği kültür ve kimlik mekânları olmuştur. Modernleşme öncesi Müslüman şehirler bu anlamda fiziki bir birlikten ziyade âlem ve insan tasavvuruna yön veren bir medeniyet çevresi olarak teşekkül etmişlerdir.

Bugün şehirleşme, modernleşme gibi değişim süreçlerinde kadim tasavvur ve müktesebatın yerini bağımlılaştırıcı bir tüketim kültürü almakta, şehirler işlevsel yapılaşma özellikleriyle giderek tektipleşmektedir. Bu yüzden şehirleşmenin en sarsıcı boyutu, kültürel kimlikler ve gelenekler alanında ortaya çıkan travmatik dönüşümlerdir.

ANADOLU ŞEHİRİNİN TARİHSEL KİMLİĞİ

Türk kültür hayatında şehir, kültürel varoluş ve süreklilik sağlayan tarihsel kimlikle ilgili mekânsal bağlamı temsil eder. Tarihsel şehir mirasına bakıldığında, Türklerin Anadolu'ya yerleşme sürecinde kültür, sanat, mimari, düşünce, siyaset ve imâret bakımından yüksek bir şehirli müktesebat içinde hayatı tanzim ettikleri görülür. Nitekim çeşitli beylikler dönemine ait medreseler, şifahaneler, camiler, külliyeler ve sivil mimari bu tarihsel geçişin izlerini taşımaktadır. Selçuklu ve Osmanlı'da zirvesine çıkan bu müktesebat, Türklerin Anadolu'da karşılaştığı kültürel mirası mecederek kendi medeniyet üslubunu özellikle şehir mekânı üzerinden yansıttı. Anadolu şehirleri İstanbul'un fethine kadar, bir bakıma Türk İslam medeniyetinin şehir hayatına ilişkin boyutlarını tazammun ediyor, fetih hareketine ahlaki, siyasi, kültürel ve estetik kaynakları hazırlamış oluyordu. Nitekim Anadolu'da şehir hayatının gelişimi ve güçlenmesi XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayarak Selçuklu sonrası dönemde giderek hız kazanır. Bu süreçte iskân ve ticaretin canlanmasıyla birlikte bir şehir medeniyetine imkân veren şey nispeten istikrar ve güven ortamıdır (Tekcan 2012, 93).

Türk İslam kültüründe şehir, merkezinde "ulu cami"nin yer aldığı, bedesteni, külliyesi, medresesi, han, hamam, dergâh ve mahallesiyel özel bir sosyal dokunun örüldüğü yaşam dünyasıdır. Müslüman şehirler mekânsal düzlemde

de "Tevhid'e dayalı bir inanç, dünya görüşü ve tahayyülünün etkilediği bir medeniyet tasavvuruna göre şekillenir. Elbette şehir mekânı bu medeniyetin zaman ve mekân tasavvuruna göre inşa olurken, insani ilişkiler ve içtimai hayat söz konusu ahlaki, ontolojik ve epistemolojik kabulleri dikkate alıyordu. Gündelik hayatın adabı muâşeret eksenindeki deveranı, Müslüman toplumun müsamaha göstereceği bütün meşruiyet ve *ibaha* alanını içeriyor, İslami hayatın örfi ve fikhî sınırları gözetilirken, insani sosyal ilişkiler ise daha çok halk kültürünün bunları dikkate alan adet ve gelenekleriyle ikame oluyordu. Aile, akrabalık ve komşuluk ilişkileri içinde doğumdan ölüme uzanan hayatın önemli evrelerinde eğlenceden, yemek ve musikiye, düğün dernekten ölüm törenlerine kadar şehir kültürü kendi içinde bir Müslüman hayat tarzının bütün esnekliğini içeriyordu. Nitekim Selçuklu ve sonrasında Anadolu şehirleri diğer din, inanç ve kültür mensuplarıyla birlikte yaşam derinliğini ve kültür zenginliğini sürdürebilmenin tarihsel örnekliğini oluştururken, bu duruma ilişkin simgeleri de kendi medeniyet potasında üretiyordu.

Şehirleşme olgusu ise modernleşme sürecinde karşımıza çıkan mekânsal ve kültürel değişimin bir ifadesidir. Bu dönüşüm tarihsel süreçte şehirlerin ortaya çıkışı, şekillenmesi ve rutin gelişiminden farklı olarak sanayileşme, nüfus artışı, bilimsel-teknolojik gelişmeler, göç ve iskân süreçleriyle ilişkili yeni modern bir durumdur. Modernleşme bağlamında şehirleşme süreci toplumlara ve her toplumun da kendi içindeki bölgelere ve dönemlere göre değişir. Türkiye tarihi açısından baktığımızda şehirleşme serüvenimiz Batı toplumlarına göre hayli geç sayılabilecek bir dönemde (İkinci Dünya Savaşı sonrası) başlamıştır. Bu sebeple Türkiye'de şehirleşme olgusunun

kendine özgü gelişimi, yansımaları ve sonuçları söz konusudur.

Her şeyden önce Anadolu şehirleri modern dünyanın etki ve nüfuz alanına, şehirleşme dediğimiz mekânsal dönüşüme çok geç diyebileceğimiz bir zamanda girdi. Anadolu'da şehirler Müslüman toplumun İslami geleneksel hayatın rutinlerini gündelik hayat içinde sürdürdüğü mahalli cemaatsel birlikler olarak var olmuşlardı. İktisadi ilişkilerin ve yapıların küçük el sanatları, zanaatkarlık, ticaret ve yakın kırsal çevrenin zirai desteğiyle yürüyen şehir iktisadi hayatı, gayrimüslim unsurların da iştirakiyle özgün bir çevreyi oluşturuyordu. Şehirlerin nüfus yapısının ani ve büyük çaplı değişimi ancak savaş ve kıtlık gibi durumlarda söz konusu iken, mahalle ve resmi yapı, halkın güvenlik ve kontrol ihtiyacını karşılamayı esas alıyordu. Anadolu şehirlerinde bir yaşam alanı olarak mahalle, "baskı"nın değil, "güven"nin ve birlikteliğin samimi bir çerçevesiydi.

1950'lere kadar Anadolu şehirleri sosyal, kültürel ve iktisadi bakımdan kısmen kasaba ile orta ölçekli bir şehir arasında seyreden yeknesak bir manzara içindedir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde bütün şehirler aslında yıllarca süren savaşlar, işgaller, göçler, muhaceret, nüfus azalması ve benzeri tarihsel ve toplumsal süreçlerin yarattığı mağduriyetler, mahrumiyetler ve ihmallerin de etkisiyle adeta "virane" bir görüntü arz ediyordu. Bütün bu tahribata ve yıkıma rağmen yine de kadim Anadolu şehirlerinin gündelik hayatında, çarşısında, pazarında, mahallesinde, esnaf ve sanatkârında nispeten kendine özgü bir canlılık ve hareketlilik söz konusudur. Toplumsal dünyada olduğu gibi resmi organizasyonlarda ve kurumlarda yeniden yapılanmanın getirdiği karmaşa şehirlerin yapısal gelişimini değiştirirken, gündelik ilişkiler düzenini de alt üst etmeye başlar.

Bu süreçte Anadolu şehirlerinin merkez dışında kenar mahalleleri kırsal civar köy ve kasabalardan gelenlerin inşa ettikleri gecekonduya benzer meskenlerin iç içe geçtiği mahallelerden oluşuyordu. Mahalle gündelik hayatın bütün canlılığı içinde değişen komşuluk ilişkilerinin sürdüğü kısmen köyden gelen destekle yaşayan bir muhitti. 1950'li yıllarla birlikte yeni yolların ve bazı şehirlere yapılan devlet yatırımlarının da etkisiyle şehre göçün arttığı görülür. Bu gelişmede elbette köylerde nüfusun artması, şehir imkânlarına erişme arzusu, arazinin küçülmesi ve geçim imkânlarının daralması da etkili olmuştur. Göçün artışında orta ve büyük ölçekli Anadolu şehirlerinde 50'ler sonrası ulaşım imkânlarıyla birlikte şehirlerin durumlarına uygun büyük ölçekli gıda, metal, giyim, tekstil ve hammadde fabrikaları vb. kamu yatırımlarının etkisi önemlidir. Yine bu sürecin 70 sonrası döneminde şehirleşme ve sanayileşmede ivme yaratan ikinci dalga ağır sanayi yatırımlarıyla canlandırılması dikkate alınmalıdır. Elbette kamu yatırımları kadar artık Anadolu'da giderek kendini göstermeye başlayan yeni girişimci orta sınıfların tetiklediği sosyoekonomik gelişme ve onun kültürel yansımaları daha önemli hale gelir. Anadolu şehir hayatı ve kültürü açısından şehirleşmenin özellikleri ve yansımalarını Kayseri örneğinde ele almanın benzer diğer şehirler için de genellemeye imkân vereceğini düşünüyoruz.

ANADOLU ŞEHİRLEŞMESİ VE KAYSERİNİN TARİHSEL KİMLİĞİ

Anadolu şehirleri İslam öncesi eski uygarlıkların ve sonrasında komşu kültürlerin birikimini edinmekle birlikte daha çok diğer Müslüman şehirlerle ortak bir sosyokültürel dini kimliği paylaşırlar. Türk şehirlerinde İslam öncesi dönemin izleriyle birlikte Selçukluyla başlayan ve Osmanlıyla tekâmül eden bir medeniyetin ruhu ve kimliği

Muhammat Chelae

baskındır. Selçuklu ruhunun hâkim muhafazakâr karakteriyle öne çıkan merkezdeki Erzurum, Tokat, Sivas, Konya ve Kayseri gibi şehirler Anadolu'da Müslüman Türk kimliğinin aidiyet eksenini oluştururlar. Kayseri kimlik vurgusunda sıklıkla Selçuklu'ya atıf yapılması, tarihi sebeplerin dışında özel bir anlam taşımaktadır. Bu atıf tarihsel temellere sahip olmakla birlikte, daha ziyade sanki süreç içinde diğer ulusları da kuşatan ve Anadolu'yu ihmal ederek Batıya yöneldiği varsayılan Osmanlı medeniyet eğilimine karşı bir tepkiye işaret etmektedir. Ancak tarihi izler bakımından Selçuklu medeniyetinin Kayseri ve diğer şehirlerdeki belirleyici etkisi de göz ardı edilecek bir husus değildir. Selçuklu ve beylikler döneminin izleriyle özdeşleşmiş diğer şehirler gibi Kayseri de sınırlı Osmanlı eserlerinin aksine çok sayıda Selçuklu hanları, camileri, külliyesi, medreseleri ve kümbetleriyle özgülleşen bir kimliğe sahiptir. Bünyesinde bulunan tarihi eserler ve yapıların yanı sıra geleneksel kültürel doku, kolektif kimliğin ve dini hayatın besleyici kaynaklarını oluşturur. Kayseri bu anlamda ayakta duran tarihsel mekânlarıyla şehir sakinlerine sürekli olarak kendi tarihiyle yüzleşme imkânı

veren bir şehirdir. Kayseri insanının kendini Selçuklu'ya ve hatta Oğuz boylarına atıfla tanımlamasına rağmen, gerçekte şehir Osmanlı döneminde önemli âlimler, sanatkârlar, mimarlar çıkarmış ve yine bünyesinde önemli sayılabilecek Osmanlı eserlerini ihtiva etmektedir. Burada elbette kimliği besleyen en önemli unsurun Selçukluyla özdeşleşmiş kubbesiz geniş camileri, hanları, çarşıları, mezar ve kümbetleriyle tarihi mimari doku olduğu açıktır. Ancak bu eğilimde mekânsal ve mimari boyutun ötesinde toplumsal tarihin ve kültürel kimliğin etkili olduğu söylenebilir.

Kapadokya bölgesinin merkezinde yer alan Kayseri, Hititlere kadar uzanan geçmişinde de önemli bir ticaret merkezi olarak biliniyordu. Çok erken dönemlerden itibaren Hristiyan nüfusun iskân olduğu bir yerleşim yeri haline gelen Kayseri, VII. yüzyılda ilk İslam akınlarıyla karşılaştı ve ancak 1071 sonrası Türk hâkimiyetine girdi. Kayserinin bugünkü tarihi kültürel eserleri özellikle Selçuklu ve beylikler döneminin bir bakiyesidir. Alâeddin Keykubat zamanında (13. YY) tadil edilen Kayseri surlarıyla birlikte Selçuklu mimarlığının nadide eserleri yapıldı. 1243 sonrası Moğol istilasına

maruz kalan şehir, zaman zaman bazı beylikler arasında el değiştirdikten sonra II. Beyazıt zamanında Osmanlıların eline geçti. Ancak Osmanlılar zamanında da Karamanlılar ile Dulkadirîliler arasında süren hâkimiyet mücadelelerinde şehir sık sık el değiştirdi. 1649’da Kayseri’yi ziyaret eden Evliya Çelebi dericilik ve pastırmacılık gibi mesleklerin icra edildiği mamur bir şehirden söz eder. Şehir, Halep ve Bağdat gibi büyük şehirlerden gelen tacirlerin ve kervanların uğrak yeri olarak, ticaret geçişleri bakımından stratejik bir öneme sahipti. Aynı zamanda Yabancı Pazarı gibi Pınarbaşı’nda kurulan, her yıl baharda başlayan ve kırk gün süren önemli bir pazar-fuarı da bünyesinde taşıyordu. Bununla birlikte Osmanlı döneminin son evresinde özellikle XIX. yüzyılda Kayseri’yi gezen seyyahlar, “İçinin tozu, kiri, sokakların darlığı, kaldırımların bozukluğu, üzeri toprak örtülü kerpiç veya volkan tüfünden yapılmış evlerin çoğunun harap görünüşü”ne işaret etmekten kendilerini alamazlar. Anlaşılan Osmanlı’nın son döneminde şehrin ekonomik öneminde bir azalma “umran”ında bir gerileme söz konusudur (MEB 1977-6.C, 484-490).

Kayseri şehir kültürü, Türk İslam medeniyetinin etik ve estetik boyutlarını içeren tarihsel derinlik içinde yetiştirdiği âlimler, bilginler, sanatçılar, edipler, şairler, mimar ve sanatkârlarla kimliğini zenginleştirmiş bir şehirdir. Bu dini-kültürel atmosferi içinde Kayseri, İslam medeniyetinin simgesel şehirlerinden birini temsil etmektedir. Tarihsel Kayseri’de şehrin mahalleleri her ne kadar din esasına göre ayrılmışsa da, günlük hayat canlı bir etkileşime dayanıyordu. Şehrin merkezi surlar içinde teşkil olunurken, dış surlar içinde de bir mescit, cami veya tekke etrafında kurulan mahalleler bulunuyordu. Girintili-çıkıntılı dar ve çıkmaz

sokaklar üzerinde sıralanan iki-üç katlı çıkmalı veya bahçeli geleneksel Kayseri evleri, içerisinde yeni odalar eklenecek şekilde işlevseldi. Günlük hayatın etrafında sürdürüğü ve bu yüzden bazen “hayat”ta denilen avlu kısmında mutfak, kiler, tuvalet, ahır, samanlık gibi müstemilat sıralanıyordu (Tekcan 2012, 129-130, 289). Her ev şehrin bütünlüğünü tamamlayan bir dünya iken, şehir evler içinde büyüyen bir kültürdü. Şehir merkezden çevreye doğru izlendiğinde Kale, Camii Kebir, Hunat ve Han Camisi olmak üzere, Sur içi ve dışında mahalleler, saray-köşkler, bağ ve bahçeler, çeşmeler, hanlar, hamamlar, medreseler, camiler, mescidler, kiliseler, kapalıçarşı, bedesten, çarşı içinde örgücüler, debbağlar, boyacılar, bakırcılar, demirciler, eskiciler, kazancılar, kuyumcular, at pazarı, odun pazarı, türbeler, kümbetler, zaviye ve tekkeler, şifahane, vakıflar ve kütüphaneleri ile bir Türk İslam şehrinin bütün yapısal özelliklerini taşımaktaydı. Ancak Kayseri klasik Osmanlı şehirlerine pek benzer, ona ruhunu veren Osmanlı’dan ziyade Selçukludur. Devlet-i Aliye’nin Selçuklu yayı yüzünde yer alan bu şehirlere karşı ilgisizliği ve mesafeli yaklaşmasının temelinde, bazılarının göre ticaretin verdiği zenginlik ve kendine güvene dayanan ve böylece bir ölçüde merkezden bağımsızlığını koruyabilme özelliklerine bağlanır. Zanaata ve ticarete dayalı yapılarının bir gereği olarak, bu şehirlerin bir diğer özelliği de, Birinci Dünya Savaşı’na kadar büyük ölçüde gayri Müslim nüfus barındıran kozmopolit yerleşimler olmalarıdır. Selçuklu mimarisinin yanı sıra ciddi bir gayri Müslim mimari ve kültür mirası da bulunmaktadır (Akşit vd. 2012, 113-114).

Kayseri tarihsel süreçte fiziki, coğrafi, demografik ve kültürel özelliklerini avantaja dönüştürmeyi bilen bir şehir

olarak farklılaşmıştır. Şehrin tarihi dokusu, kültürel yapısı Selçuklu ve Osmanlı döneminde de varlığını sürdüren gayrimüslim nüfusuyla birlikte hep bir çeşitlilik arz etmiştir. Savaşlar, göçler, iktisadi ve ticari süreçler etkisinde sıklıkla değişen Kayseri nüfusu, XII. yüzyılda Türkistan ve İran’dan Anadolu’ya intikal eden Oğuz boylarıyla birlikte diğer Türk topluluklarına dayanır (Tekcan 2012, 96). Bu aidiyet bilincinin halen Kayseri eşrafı arasında Oğuz kimliğine yapılan atıflarla kendini göstermesi az rastlanan bir durum değildir. Bununla birlikte Kayseri nüfus yapısı neredeyse 1930’lu yıllara kadar çok homojen bir nitelik göstermez. 1914 yılında yapılan Osmanlı Genel Nüfus Sayımı Resmi Sonuçlarına göre Kayseri’de yaşayan nüfusun %30’u gayrimüslimlerden oluşmaktaydı (Cengiz 2013, 80-81).¹ Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sonrası nüfusun değişimi savaşlar, sürgünler, kıtlık, açlık gibi mücbir sebeplere dayanıyordu.

Kayseri’nin dini sosyal yapısının tarihsel arka planı da oldukça güçlü ve sağlam temellere sahiptir. İbn Batuta, Alâeddin Eretna Döneminde Ahilerin şehir ekonomisine katkılarıyla birlikte dinî sosyal hayat için de esaslı bir unsur olduklarını aktarır. Türk ve Müslüman olmayan unsurlar karşısında tutunabilmenin iktisadî araçlarını sunan Ahilik, zaman içerisinde tasavvufî hoşgörüyü dayalı bir din anlayışının da zemini sağlamıştır. Kayseri şehir kültüründe ticarete meyil, yetenek ve becerinin bir dindarlık anlayışı içinde günümüze kadar uzanması ile Ahilik arasında özel bir ilişki vardır. Dini sosyal tarihinde çok sayıda vakfın şehir sosyal dayanışma ve yardımlaşmasına yönelik fonksiyonlar icra ettiği anlaşılan Kayseri’de çok sayıda türbe ve ziyaret mekânının olması, Anadolu halk dindarlığının etkilerini göstermesi bakımından kayda değer

1 1974 Osmanlı Nüfus Sayımında Kayseri’de 184.292 Müslüman (%70,05), 78.782 Gayrimüslim (%29,94) kişi yaşıyordu. Gayrimüslim nüfusun 26.590’ı Rum, 48.659’u Ermeni, 1.515 Katolik, 2.018 Protestanlardan oluşuyordu. Bkz. Cengiz 2013, 80-81).

dir. Bununla birlikte yirminci yüzyılın başlarına kadar çok sayıda medresenin bulunduğu şehir, “makarr-ı ulema” (âlimler yurdu) tanımlamasıyla Sünni âlimlerin yetiştiği seçkin bir merkez olarak bilinmiştir (Çelik 2011, 6-9).

ŞEHİRLEŞEN KAYSERİ’NİN SOSYOEKONOMİK KİMLİĞİ

Anadolu’nun diğer büyük şehirlerinde olduğu gibi Kayseri’de de şehirleşme süreci Ankara, İstanbul ve İzmir gibi metropollerden farklı gelişmiştir. Gelişen Anadolu şehirlerinin nüfus dinamikleri öncelikli olarak kendi kırsal çevresindeki yakın il ve ilçelerden gerçekleşen göçlerle kısmen homojen sayılabilecek bir çevreye dayanır. Oysa sanayi, ticaret ve bürokrasi merkezi olan büyük şehirlere neredeyse Türkiye’nin her yerinden bir nüfus akımı gerçekleşmiştir. Yine Bursa,

şehirlerini sosyoekonomik ve kültürel özellikleriyle metropollerden farklı kalmaktadır. Bir başka deyişle birinci planda merkezi temsil eden İstanbul, Ankara ve İzmir gelişme dinamikleri ve problemleri bakımından Türkiye’nin geri kalanından farklılaşırlar. Buralarda yaşanan şehirleşme süreçleri, sorunları ve sonuçları daha şiddetli ve daha etkileyicidir. İkinci bağlamda yer alan Bursa, İzmit, Adana, Mersin, Antalya gibi bölgesel karakterli şehirlerin gelişimi, nüfus yapıları ve şehirleşme tarzı ise kısmen birinci kesimdeki şehirlere benzer. Üçüncü bağlamdaki şehirleşme tecrübesi ise Konya, Kayseri gibi kendi özel şartlarında gelişen Orta Anadolu’nun muhafazakâr kimlikli şehirlerinde kendini gösterir. Hatta yer yer dini hayatın muhafazakâr ton-

genellikle şehirleşme sorunları İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropoller bağlamında dile getirilmiş; Kayseri ve Konya gibi Anadolu şehirlerinin özgül durumları ise özellikle 1990’lar sonrasında tartışma konusu olmuştur.

Anadolu şehirleşmesinin sosyal, kültürel ve dini hayata yansımalarını Kayseri üzerinden değerlendirmek, bilinen şehirleşme literatüründe göz ardı edilen bazı özel durumları ortaya koyacaktır. Kayseri daha çok 1950’lerden sonra içine girdiği sanayileşme sürecinde kendi kırsal çevresinden göç almış, bununla birlikte nüfus yapısı ancak 70’lerden sonra şehir lehine değişmiştir. Kayseri’nin şehir nüfusu şehirleşme sürecinin başlangıcı olan 1940-50 arası %23’den %25’e çıkmış, bu oran 1970’lere kadar Türkiye ortalamasına denk bir şekilde artmıştır. Şehir merkez nüfusu 1970’de 160 bin civarında iken bu oran 1990’da iki katına (421.000) çıkmış (Karaman 2003, 81), 2017’de ise bir milyonu (1.092.000) aşmıştır. Büyük ölçekli Anadolu şehirlerinin tipik özelliği olan bu nüfus artışı, metropoller gibi şehir hayatı ve kurumları tarafından karşılanması ve içerilmesi güç boyutlarda değildir. Üstelik bu göçün genellikle yakın kırsal ve bölgesel çevreden olması nedeniyle kültürel çatışma veya uyumsuzluk da ileri boyutlarda değildir.

Kayseri’de şehirleşmeyi tetikleyen sanayi, başlangıç itibarıyla kamu yatırımlarıyla tetiklenmiştir. Ancak şehrin ticaret ve sanayi hayatındaki esas itici gücü devlet yatırımlarından ziyade kültürel kodlara nüfuz etmiş girişimci ruhta aranmalıdır. Bununla birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Kayseri’ye yapılan bazı stratejik devlet yatırımları kayda değerdir. Ancak zaten Kayseri şehir ekonomisi Cumhuriyet öncesinde de iktisadi boyutuyla küçümsememeyecek bir düzeydedir.² Bununla

Kayseri Cumhuriyet Meydanı | Volkan Türkmenoğlu

Adana, Mersin, Kocaeli gibi sanayileşen şehirlerin de kendi bölgeleri dışında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan nüfus çektiği bilinmektedir. Türkiye’de merkez ve çevre bakımından ayrışan şehirleşme ve sanayileşme süreçleri, Kayseri ve Konya gibi Orta Anadolu

larda buluşması ve istikrarlı değişimi açısından bu şehirler diğerlerinden oldukça farklı bir bağlamda yer alırlar. Bu sebeple Türkiye’de şehirleşmenin yarattığı kültürel ve sosyal dönüşümlerin etkileri, bu özgül şehirleşme tarzları ve süreçlerine göre değişmektedir. Ancak

2 Kayseri’de 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken de yabancı şirketlere ait bir çok şirket ve acenteleriyle 2.692 dükkân, 4.500 kapı önü tezgahlı dükkân, 3 büyük han ve 28 küçük hanın çalıştığı hareketli bir ticari alandır. Tuzcu 2000, 544.

birlikte Cumhuriyet'ten sonra³ özel ve kamu yatırımları Kayseri sanayileşmesinde teşvik edici bir rol oynar. Büyük şirketler, fabrikalar ve işletmelerin canlandığı sosyoekonomik hayat, şehre kırsal çevresinden nüfus çeker. Bu durum şehirde eğitim, sağlık ve konut alanında yeni gelişmelerin ve yatırımların önünü açar.⁴ 1970'lere kadar büyük devlet yatırımları ve sanayi işletmeleri kurulan Kayseri'de zamanla bu durum özel sektörü de canlandırmış ve bir sanayi şehri vasfını ilerletmiştir. Şehir ancak 1980'lerle birlikte küresel kapitalist ekonomiye geçiş konusunda yüksek bir performans göstermiştir (Akşit vd., 2012, 112).

Kayseri Cumhuriyet Meydanı | Ahmet Zeki Okur

Kayseri'de 1930'lardan itibaren başlayan bazı devlet yatırımları ve onların beraberindeki sosyal mekânlar ve donatılar Kayseri şehir hayatı ve kültürünün gelişmesi ve değişmesinde önemli rol oynamıştır. Fabrikaların ihatalı alanında yer alan lojmanlar, sinema, spor tesisleri, okul ve salonlar modern mekân temsili ve tarzının yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Ancak bu dönemde yapılan kimi devlet yatırımları ve kültür politikalarıyla gerçekleşen "yeni kültür temsillerinin bir şehirlî toplumsal taban yarattığı ve şehre ilerlemeci modernizmin dinamizmini kattığı" (Doğan 2005, 205-206) şeklindeki iddiaların, Kayseri şehir kültüründe gerçek bir

karşılığı olup olmadığı konusu sorgulanmaya açıktır. Elbette Cumhuriyet döneminde yapılan kamu yatırımları, bu işletmelerin etrafında seçkin yaşam süren çevreleri oluşturmuştur, ancak onlarla simgelenen bir sosyokültürel temsilin şehre hâkim olduğunu söylemek gerçeklerle pek uyuşmamaktadır.

Kamu yatırımlarında Kayseri'nin sanayileşme için öncelikli şehir olarak seçilmesinin temelinde, her şeyden önce Anadolu'nun ortasında stratejik bir güvenlik alanı olması, İpek yolu gibi tarihi ticari yolların merkezinde bulunması, üretim ve ticaret alt yapısıyla

birlikte gerekli sosyal ve kültürel zemini teşkil etmesi, demiryoluyla doğudan Çukurova'ya ve Mersin limanına ulaşımın güzergâhında yer alması gibi faktörlerin rol oynadığı anlaşılmaktadır (Cengiz 2013, 126). Kayseri'nin iktisadi üretim ve ihracat ürünlerine bakılırsa bir sanayi şehri ve üretim merkezi olduğu anlaşılır.⁵ Bu anlamda Kayseri'nin belli iş kollarında yoğunlaşan sanayileşme hamlesi ise bazılarınca şehrin küresel kapitalizme eklenme başarısı olarak okunmaktadır (Cengiz 2013, 89). Kayseri şehirleşme sürecinde taşıdığı bazı özel göstergeleriyle ülke ekonomisinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.⁶ Şehirleşmenin

3 1926'da Tayyare Fabrikası, 1935 Tank Tamir ve Bünyan Halı İpliği Fabrikası ve Sümerbank Bez Fabrikası gibi kamu yatırımlarının yanı sıra, 1950'de Birlik Mensucat İplik, Orta Anadolu İplik ve Dokuma, 1955'te Şeker Fabrikası, 1968'de Çinkur Kurşun İşletmesi, 1974'de Hes Kablo, 1975'te Taksan Takım tezgah fabrikaları gibi yatırımlar hareketlilik ve gelişmeyi tetikler.

4 Bugün toplam öğrenci sayısı 70.000'e yaklaşan biri özel olmak üzere 3 üniversite bulunmaktadır. 6 büyük alışveriş merkezinde 600 mağazanın faaliyet gösterdiği şehirde, Türkiye'nin ilk 500 büyük sanayi kuruluşu içinde 15 firma yer almakta, bu bakımdan Türkiye'deki iller arasında 7. sıradadır. Kayseri'de üretim tarzına göre sanayi sırasıyla Mobilya ve Ev Tekstili, Metalden Mamul Eşyalar, Gıda, Tekstil, İnşaat ve Yapı İşleri, Makina ve Tarım Malzemeleri, Elektrikli Ev Aletleri şeklinde çeşitlenir. 163 ülkeye ihracat yapan ve 62 ülkeden de ithalat gerçekleştiren Kayserinin 2015 yılı ihracat rakamı 1.617 milyon Dolar'dır. <http://www.kayso.org.tr/user/files/neden-kayseri-2016--08.pdf> (Erişim: 07.12.2016)

5 Kayseri'den ağırlıklı olarak makine halısı, pamuklu ham bez, denim kumaşı, elektrik kablosu, alüminyum profil, çelik ve galvanizli borular, muhtelif gıda maddeleri, kadife, yatak ve yorgan, havlu, saksı, elektrikli fırın, ocak, oto iç ve dış lastiği, akü, büro mobilyaları, meyve konsantreleri, kuru bakliyat, pamuk ipliği, mobilya, elektrik süpürgesi, fiberoptik kablo, margarin, şeker, bisküvi, piliç vb. Avrupa ülkelerine, Ortadoğu ve Afrika ülkelerine ihraç edilmektedir. (Seçilmiş Göstergelerle Kayseri 2013, XII)

6 Buna göre şehrin nüfus artış hızı (Binde 15,9) 2013 değerlerine göre Türkiye ortalamasının (Binde 13,7) üzerindedir. İllere göre yapılan ithalat sıralamasında 11. sırada yer alan Kayseri, ihracat bakımından ise 12. büyük şehirdir. Kayseri'nin göç aldığı iller sırasıyla Sivas (78.909), Yozgat (61.185), Nevşehir (34.908), Kahramanmaraş (25.852), Ağrı (21.229)'dır. Bu durum Kayseri'nin ilk planda kendi bölgesinden nüfus çektiğini göstermektedir. (Kayseri, Sivas, Yozgat) bölgesi cari fiyatlarla bölgesel gayrisafi katma değerinin sektörel paylarına bakıldığında hizmetler sektörü 2011 yılında %54,7 ile en büyük payı oluşturmaktadır. Aynı yılda sanayi sektörü %30 ile ikinci sırada gelmektedir. 2011 Milletvekili seçimle-

itici gücü sanayileşmedir, ancak bu durum tek başına şehrin sosyo tarihsel ve kültürel kimliğinde gizli ticari ve sınai yeteneklere sahip insan sermayesiyle açıklanamaz. Sanayileşme ve kalkınma sürecinde Kayseri 70'lerin sonunda Türkiye'nin en büyük 9. sanayi merkezi durumuna gelmiştir. 60-70 arası işyeri sayısı tam on misli artmış, sanayileşme temposu 70-80 arasında da aynı şekilde sürmüştür. Yurt dışına göç veren Kayseri her ne kadar bir bazı

■ Şehirleşme sürecinde Kayseri'de ticari hayat bir bakıma Kale içi, Kapalı Çarşı, Kışıkapı ve özellikle Camii Kebir cemaati de denilen ağırlığı belli ailelerden oluşan yerli sermayenin odaklandığı bir merkezce belirleniyordu.

hatalı yönlendirmeler ve yönetim sorunlarına maruz kalsa da işçi dövizlerini çok ortaklı şirketlerle yatırımlara ve sanayileşmeye tahvil etmiştir (Doğan 2005, 175-176). Anlaşılan şehrin gelişiminde tarihi coğrafi serüveni, stratejik avantajları, kimliğinde gizli girişimci ruhu ve ticari zihniyetle hareketli insan sermayesinin hep birlikte düşünülmesi gerekmektedir.

Nitekim bu özellikler şehirleşmenin sonuçları açısından da şehri benzersiz kılmaktadır. Zira Kayseri şehirleşmesinde, metropollerdeki gibi sosyal problemlerin kaynağını teşkil eden bir göç ve göçmenlik durumu söz konusu değildir. Burada kırsal bölgelerden ve köylerden göçen insanların doğrudan dayanışma ve desteksiz, donatısız gecekondulardan ziyade, aile ve akrabalık ilişkilerinin sürdüğü mahalle ortamında yer buldukları ve geleneksel dayanışma imkânlarından yararlandıkları görülmektedir (Doğan 2005, 192).

İKTİSADİ İLERLEMEDE BİR IDEALTİP: "KAYSERİLİ"

Anadolu'da şehirlerin kendine özgü tarihsel kimlikleriyle birlikte aidiyet sundukları insan profilleri de karakteristik ayrışmalar gösterir. Müşterek dini, milli özelliklerin dışında her şehrin adeta kendine özgü mizaç ve eğilimleriyle ayırt edilebilen bir insan profili ya da tipolojisi vardır. Zaman zaman kalıp yargıların ötesine de geçen bu tipolojik etiketler bazen önyargılı değerlendirmelere de sebep olmaktadır. Nitekim halk kültüründe "Kayserili" tipolojisi üzerine olumlu bir pragmatizmden, olumsuz bir oportünizme kadar uzanan değerlendirmeler söz konusudur. Bu anlamda "Kayserili" tiplemesinde

kullanılan "uyanık, iş bilir, iş bitirici, menfaatini bilir ve kollar, çıkarlarına düşkün, yatırımcı ve pragmatist" gibi sıfatlar çoğu zaman edebiyat ve medya alanında bazen tahfif içeren bir önyargıyla, bazen de karikatürize edilmiş bir figürle sembolize edilir. Esasen iktisadi ilişkilerin zorunlu sonucu "hesabını, kitabını ve işini iyi bilme" tutumları her çevre için geçerli olsa da, Kayserili tipolojisi için bu ticari kodların kökleri Kültepe'de yapılan kazılarda aranacak kadar özgülleşmiş görünmektedir. Nihayetinde Kayseri tarihsel süreçte coğrafi, stratejik bakımdan kimi zaman siyaseten önem kazanmışsa da aslında hep bir ticaret, zanaat ve sanayi şehri kimliğinde olmuştur. Yabancı seyyahlar ve tarihçiler Kayseri şehir kimliğini vurgularken, sürekli olarak yapısındaki "dini muhafazakârlık" ile "ticari zekâ ve beceriye" işaret etmişlerdir (Cengiz 2013, 77-79).

Kuşkusuz bu özelliklerin seçilip öne çıkmasında Kayseri'nin sosyokültürel

hayatında zanaatkarlığın ve üreticiliğin baskın önemi dikkate alınmalıdır. Üretkenlik, ticaret ve girişim ruhu, ister istemez pragmatik bir teyakkuzu ve uyanıklığı gerektirmektedir. Bu yaklaşımın ticari alandaki başarıyla ilişkisi olduğu gibi, münzevi kanaatkâr dindar eğilimler de, bu bakımdan dünyevi addedilen sosyal tipolojiyi olumsuz değerlendirme konusu yapabilmektedir. Sonuçta dindarlık, ezeli kabul edilen ahiret âleminin yanında dünyayı geçici ve aldatici nefsin bir eğlenme mekânı olarak kabule meyillidir. Öte yandan şehrin sosyoekonomik kimliği ile aile yapısı arasında özel bir ilişki vardır. Zira Kayseri'de sosyal dokuya nüfuz etmiş bir kabul vardır ki, o da "zeki ve yetenekli çocuklar" ticarete ve sanayiye, bunu beceremeyenler ise okumaya gönderilir (Cengiz 2013, 19) anlayışıdır. İktisadi ideal tip olarak Kayserili aile ve şehir iktisadiyatında aile şirketleri şehirleşmenin itici gücünün başında gelmektedir. Kayseri'de 1950'lerden itibaren gerek ticaret alanında gerekse üretim alanında gayri Müslümlerden boşalan girişimci ruh, büyük aile şirketleriyle şehrin ileri gelen aileleri tarafından doldurulmuştur (Korat 1997, 18). Şehirleşme sürecinde Kayseri'de ticari hayat bir bakıma Kale içi, Kapalı Çarşı, Kışıkapı ve özellikle Camii Kebir cemaati de denilen ağırlığı belli ailelerden oluşan yerli sermayenin odaklandığı bir merkezce belirleniyordu. Şehir ticari hayatının merkezini teşkil eden bu çevre sadece ekonomide değil şehrin yönetiminde ve Ankara siyasetiyle ilişkilerinde de belirleyici gücü temsil etmektedir (Kurtuluş 2013, 248). Ancak Kayseri şehir kültürü ve gelenekleri açısından bu süreçte ortaya çıkan önemli kırılma ise, modern şirket kültürü ve kurumsallaşma pratikleri söz konusu aile temelli şehir kimliğini dönüştürücü bir özellik taşımaktadır.

Aile şirketleri ya da şehrin aile temelli bir sosyal doku özelliğine dayanması, Kayseri’de gelenekçi muhafazakârlığın yapısal temellerinden biridir. Muhafazakâr kimliğin tarihsel temelini Selçuklu kimliği ve mirası oluştururken, sosyolojik temelini daha çok şehir sosyal hayatına hâkim orta sınıf tüccar ve sanayici erbabı ile esnaf zanaatkâr kesimi oluşturur. Burada Kayserili tipolojisi için sürekli olarak ve genelleyici bir şekilde öne sürülen pragmatizm eğilimi, halk kültüründen ziyade büyük sermaye sahiplerinin kendilerini siyasal açıdan tarafsız ya her zaman iktidarın yanında pozisyon alma becerilerinde gizli bir tutum (Korat 1997, 21) olarak tanımlanır. Esasen muhafazakâr bir kültür için pek de olumlu karşılanmayan pragmatist eğilim o toplumun bütün kesimlerini kuşatmaktan çok, sadece üst tabakalara tırmananları ilgilendirmektedir.

SİYASET VE MEKÂNIN DÖNÜŞÜMÜNDE ŞEHİRLİLEŞME

Şehirleşmenin Kayseri şehir kültüründeki esas etkileri mekânsal boyutta gerçekleşen devasa yapısal dönüşümlerle ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sürecin 1950 ile başladığını ve siyasette çok partili hayata geçişle birlikte yerel yönetimlerin şehirleşme, sanayileşme ve şehir imar sistemlerinde yaptıkları değişimlerin bunu hızlandırdığı söylenebilir. Nitekim 1950 sonrasında Belediyenin başlattığı büyük imar hareketiyle Kayseri, sosyo-mekansal açıdan çok önemli bir değişim yaşar. Adeta yeniden inşa edilen şehir, bu süreçte konut, ticaret ve sanayi bölgelerine ayrılmış, ancak merkezde ticari alanın genişletilmesi çalışmalarında eski mahallelerin istimlak ve eski evlerin yıkılması gerçekleşmiştir. Bu yıkım ve dönüşüm evresinde sadece “Kapalı Çarşı” ve yakın çevresine dokunulmamıştır.

İmar faaliyetleri şehirde nüfus artışına yol açan sanayileşme ve yeni yatırımlarla birlikte söz konusu olmuştur. 1960’larda hızlanan sanayi yatırımları 70’lerde de devam etmiş, buna ek olarak yurt dışına giden işçilerin dövizleriyle yeni çok ortaklı şirketler açılmaya başlamıştır. Nitekim şehir nüfusu bu gelişmelere paralel olarak 1980-85 arasında olağanüstü bir artış göstermiş (207 binden 373 bine) ve beş yılda neredeyse ikiye katlanmıştır. Şehrin nüfus ve mekan olarak büyümesi imar planlarının çok katlı yapılaşma, geniş cadde ve bulvarlar, otomobil ve rant merkezlik temelinde genişlemesine yol açmıştır. Bu çerçevede eski yerleşim alanları istimlak edilerek yollar açılıyor, toplu konut kooperatifleriyle sanayi bölgelerine yakın yerleşim alanları inşa ediliyordu. Dolayısıyla 80’lerin ikinci yarısından itibaren gelişen yapılaşma süreci şehrin geleneksel konut mimarisini ve fiziki dokusunu büyük ölçüde değiştirmiş, yer yer tarihi sayılabilecek mekânlar yok edilmiştir. Kayseri şehirleşmesinde tarihi sivil mimarinin 80 sonrası ve özellikle 90’lı yıllarla birlikte yaşadığı hızlı ve tahripkâr değişim, şehir kimliğini oluşturan hafıza mekânlarının kaybına ve şehir kimliğinde telafisi imkânsız boşlukların oluşmasına yol açmıştır⁷ (Doğan 2005, 210-278). Kayseri şehirleşmesinde İslami siyasetin yönetime geçtiği ve büyük başarı kazandığı 1994 sonrası dönem, şehir kültürü ve değerler açısından bazı özel değişimlerin de izlenebileceği bir evredir. 1990’lı yıllarda MSP geleneğinin devamı olan hareketin Türkiye genelinde Kayseri’nin de aralarında bulunduğu büyük şehirlerde belediye başkanlıklarını kazanmasıyla şehirleşme süreci nitelik değiştirmiş, şehir kültürü ve hayatının muhafazakârlaşması ve dindarlaştırılması anlamına gelen bazı faaliyetler ciddi tartışmalara yol

açmıştır. Refah Partisinin belediyelerde kazandığı başarı, “İslamcı Belediyeler” kavramsallaştırması altında pek çok çalışmaya konu edilmiştir.

Kayseri’de de 94 sonrası ilk döneminde muhafazakâr dindar söylemin izlerini taşıyan hizmetler, (Özhaseki ile başlayan) ikinci dönemde neo-liberal siyasete uygun kamu hizmetlerinin popüler uygulamaları, toplu taşıma, kültür ve eğlence alanlarının genişletilmesi, küresel piyasaya uygun yeni AVMLerin inşası, okulların ve camilerin, parkların çevre düzenlemeleri, kadınlar, gençler, yaşlılar için dinlenme ve spor tesislerinin yapılması, sosyalizasyon ihtiyacının karşılanması, şehrin ileri gelenlerinin hayır işleri için seferber edilmesi vb. faaliyetler ekseninde daha çok neo-liberal bir belediyeçilik anlayışına kaymıştır (Doğan 2005, 367, 369). Bir başka deyişle siyasal çatışma kültürünün ve kimlik eksenli siyasetin öne çıktığı Refah-Fazilet çizgisindeki ilk dönem belediyeçilik anlayışı kısmen dindar muhafazakâr uygulamalarla kendini gösterirken, AK Parti ve Özhaseki dönemi ise daha çok şehircilik planlama, yollar, kaldırımlar, spor, eğlence ve alışveriş merkezleri eksenli neo-liberal şehircilik anlayışıyla farklılaşmıştır.

Kayserinin şehirleşme sürecinde siyasal kültürü ve siyasi pozisyonları sürekli olarak değişmiştir. Refah Partisinin belediye seçimlerinde başarı kazanması, Türkiye genelini bağlayan bir süreç olmakla birlikte Kayseri siyasetinin bu süreçte eşlik etmesi anlamlıdır. İslami muhafazakârlığın Refah Partisi üzerinden siyasette ağırlığını koyması, Batı’yı model alan evrenselci modernleşmeci eski şehirleşme tercihlerinin iflasına karşılık İslami motiflerin modern kalıplar içinde kendini yeniden ifade ettiği sentezci bir yaklaşımın başarı kazanmasına ve süreç içerisinde neo-li-

7 Örneğin, 1979’da koruma altına alınan 145 hektarlık SİT alanı 1991’de 12 hektara indirilmiştir. Bu işlem Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Müdürlüğü’nün kararıyla alınmıştır. Bkz. Doğan 2005, 278.

beral eğilimlerle dönüşmesine işaret eder. Bu bakımda Kayseri'de 1990'lı yıllar, geleneksel ve kültürel olanın geri dönüşünden ziyade “yeniden canlanması”na sahne olan bir dönüşüm olmuştur. Bu canlanışın önemli bir boyutu da şehirde hâkim kültür olan taşra muhafazakârlığının yeni tüketim kalıpları ve hayırseverlik teamülleriyle yeniden şekillenerek kendini yeniden üretmesi oluşturmaktadır. Bu süreçte aile, akrabalık, yerlilik ve cemaat gibi değerler ön plana geçmiş, şehir geleneklerinin yeniden ikamesiyle iyice pekişmiştir. Öte yandan Kayseri bu süreçte yüksek katlı apartmanların ve toplu konutların inşasıyla çok hızlı ve yaygın bir şekilde arsa ve arazi üzerine gelişen rant temelli bir ticari kültürle tanışmıştır. Nitekim eski taş evlerin yıkılarak çok katlı binaların yaptırıldığı bu dönemde, girişimci, üretici, sanatkâr ruhunun yerini, geniş arsa ve arazi edinme eğilimine sahip, birikimci, emlakçı ve rantiyeci bir tipolojinin yaygınlaştığı görülmüştür. Sivil mimarinin yok edilmesi, özellikle Osman Kavuncu zamanında başlamış, bu dönemde imar faaliyetlerinde şehrin sivil mimari örneği evleri-konakları yıkılırken, dini-siyasi yapıların görünürlüğü artırılmıştır (Doğan 2005, 282-283, 373, 222).

Şehirleşme Kayseri şehir mekânında köklü ve sarsıcı dönüşümleri yaratan bir etkiye sahip olmuştur. Şehir merkezinde yer alan eski taş evlerin bulunduğu sokaklar yenilenerek özel tarihi bir sit alanı oluşturmak yerine zamanla çöküntü bölgeleri haline getirilmiş, daha sonraki süreçlerde şehir içi yol ve trafik düzenleme süreçlerinde yıkıma uğramış, geride ancak günümüzde restore edilebilen bir-iki tarihi sokak kalmıştır. Taş evlerin yerini alan Sahabiye ve Fevzi Çakmak semtlerindeki yapılanmanın başlangıçta üç-beş katlı apartmanlaşmada ilk örneği oluşturduğu, akabinde özellikle 70'li yıllarla

birlikte 10-12 katlı gökdelenlerin yanyana ve karşılıklı bir şekilde dizildiği Sivas Caddesi örneğiyle de betonlaşmanın şehre damga vurduğunu görürüz. Apartmanlaşma Kayseri'de dönemlere göre güzergah değiştiren, ancak nitelik olarak modern ekolojik kentsel gelişmelere rağmen çarpık ve pahalı yapılaşma geleneğini Alpaslan, Yıldırım Beyazıt çizgisinde sürdürmüştür. Bu eğilimin tarihi dokuyu kapatmanın ve belirsizleştirmenin dışında, şehir ekolojisi açısından gürültü, hava kirliliği ve trafik sıkışıklığı anlamına gelen sonuçları için Kayseri artık, modern çarpık şehirleşmenin ciddi sorunlarıyla karşı karşıyadır. Ancak bu tür bir yapılaşmanın Kayseri bağlamına özgü yerli-köylü ayrımını besleyen çok ilginç bir mekânsal ayrışmayı sembolize etmesi de dikkatlerden kaçmaz.

Şehirleşme sürecinde yaşanan mekânsal dönüşümün, Kayseri şehir kültürüne maliyeti tartışmalıdır. Eski ve metruk kabul edilen tarihi taş evlerden yeni apartmanlara, daha donatılı ve lüks binalara gerçekleşen mekânsal sefer, şehir yaşam kalitesi açısından bir iyileşme gibi görünse de, tarihi sivil mimarinin ve eski sokakların önce göçüntü bölgelerine dönüşmesi ardından da yıkılması, Kayseri için telafisi imkânsız bir hafıza yitimine sebep olmuştur. Şehirleşme sürecinde kimliği oluşturan eski sokakların ve evlerin tahrip edilerek ortadan kaldırılması, şehirdeki tarihsel süreklilik ve estetik aidiyet referanslarını silmiş ve kolektif duygularda bir boşluk yaratmıştır. Korat haklı olarak (Korat 1997, 16), “Tarihsel mekânların aralarındaki bağlantıyı sağlayan eski mimarinin tahribiyle, şehrin hem tarihsel sürekliliğinde hem de mekânlar arasındaki bütünlüğünde bir gedik açıldığını” söyler.

ŞEHİR KÜLTÜRÜNDE GELENEKSEL AYRIMLAR; GELENEK VE ANLAMIN DEĞİŞİMİ

Şehirleşme süreci Kayseri şehir kültürü ve geleneği açısından bazı değişimlere yol açmakla birlikte, bu sürecin muhtemel travmatik ve sarsıcı yansımalarını kendi geleneksel kodlarında yer alan bazı özellikler sayesinde yumuşak atlattır. Bunlardan belki de en önemlisi şehir kültürüne damgasını vuran “oturma geleneği”dir. Bu gelenek hem şehirli eşrafın ve yerlilik bilincinin devamını, hem de muhafazakâr gelenekçi yapının sürmesini sağlamıştır. Oturma geleneği sosyal sermaye gereksinimine cevap veren, kişiselleşmiş bir ağ ve ilişkiler sistemi olarak, şehir hayatında bireyselleşmeye ve yalnızlaşmaya fırsat vermeyen kuşatıcı bir kültürdür.

Her ne kadar Kayseri'ye özgü derin bir yerlilik-köylülük ayrışması söz konusu ise de, Kayseri'nin şehirleşme sürecindeki sosyal ve kültürel manzarası için, “kente yerleşen köylülerin kentidir” (Korat 1997, 29) ifadesi çok şeyi anlatmaktadır. Hızlı şehirleşme sürecinden Kayseri'de kendine düşen payı almış, köylülük bir bakıma şehirli ara formlarda bir intibak sürecine girmeksizin hayata katılmış ve hatta şehre hâkim olmuştur. Aslında bu durum sosyal dinamikler açısından sarsıcı şehirleşme tecrübesini kolaylaştıran ve muhtemel sorunları önleyen bir avantaj da yaratmıştır. Şehirde süren akrabalık, hemşerilik vb. yakınlık ilişkileri ile dayanışma ağları Kayseri'de sosyal hayatın çok yoğun, girift, dinamik ve canlı olmasını sağlamış, hatta bir sosyal bilimci şehrin bu durumunu, “genişletilmiş aile yaşamı” kavramıyla tanımlamıştır (Cengiz 2013, 23).

Ancak Kayseri'de mahalle olgusu ya da bir başka deyişle “biz ve öteki” ayrışması özellikle şehrin “yerliler”ine atfedilen bir bölgede yoğunlaşma olgusundan beslenir. Yerlilerin kendilerini mekânsal düzlemde ayırıştırma eğilimi diğer Ana-

dolu şehirlerinde de olmakla birlikte bu durum Kayseri’de bir hayli köklü ve belirleyicidir. Nitekim bu geleneği sürdürme adına Sahabiye’den Fevzi Çakmak’a oradan Sivas Caddesi’ne ve Alpaslan’a uzanan şehir içindeki “gettocu göç”, süreç içinde devam eden bir durumdur. Ancak bu ayrışmanın çok kapalı olmadığını, gücü ve sermayesi yetenin de bu alanlara geçiş fırsatı kolladığını görmek şaşırtıcı değildir. Kayseri şehir kültüründe “yerlici gettolaşma” özellikle evlilik, ticaret ve yatırım ilişkileri bakımından özel bir ağ sistemine katılmayı ifade etmektedir. Bununla birlikte Kayseri şehir kültüründe yerlilik-köylülük temelindeki merkez-çevre ayrımının küresel kapitalist piyasa ekonomisiyle birlikte zayıflamaya başladığını gösteren emareler de vardır. Kayserinin yerli nüfusunun ticaret merkezi olan Camii Kebir çevresinin başlangıçta Organize sanayi bölgesinde de ağırlık sahibi iken, zamanla çevreden gelen bir sermaye gücü olan Hacılarlı sanayicilerin şehir sanayici sınıfında öne çıkması özel dinamiklerle açıklanabilir (Doğan 2005, 276).

Kayseri şehir kültüründe şehirleşmeye bağlı olarak sosyal dokudaki merkez-çevre ayrımı gibi kültürel dokudaki geleneksel algı ve anlayışlar da değişmektedir. Yapılan sosyolojik çalışmalar göstermiştir ki, bu süreçte kişilerin sosyal tabaka algısı ve aidiyet çevresi gibi referans çerçeveleri değişmekte, geleneklere bağlılık zayıflamaktadır (Karaman 2003, 101, 104). Kayseri şehirleşme sürecinde aldığı göçle kendi içinde özel kültürel dinamiklerinde görünmeyen bir sarsıntı yaşamıştır. Bu bağlamda örneğin göçmenlerin artan nüfusu ile “yerlilerin” azınlık durumuna düşmesi, şehir geleneğinin temsilcisi yerlilerin ve şehir kültürünün adeta bir alt kültür haline gelmesine yol açtığı ifade edilmektedir. Hızlı şehirleşme sürecinde bütün alt kültürleri kendi

şemsiyesi altında toplayan, yeniliklere ve değişmeye açık senkretik bir “şehir geleneği”nin ortaya çıkışı (Karaman 2003, 262) Kayseri açısından önem arz etmektedir.

Kayseri şehirleşmesi farklı bir zaman ve mekân kavrayışına sahiptir. İstanbul,

Anadolu insanını ve şehirlerini küresel tüketim kültürüne açan şehirleşme ve sanayileşme sürecinde yoğunlaştığını biliyoruz. Değişimin siyasi boyutunda çok partili hayatla birlikte “Taşra İslam’ı” olarak tanımlanan, muhafazakâr, gelenekçi, şekilci ama zihni derinliği olmayan siyasi ve dini eğilimler sos-

Kadir Has Stadyumu - Kayseri | Abdullah Koç

Ankara gibi büyük şehirlerden farklı olarak Kayseri’de yaşam tarzları, hayat ritmi ve akışı, alt ve orta tabakalar arasındaki irtibat daha geleneksel düzeyde devam etmektedir. Kayseri şehir hayatında sosyal ve kamusal alanın köklü ayrışmalar içermemesi bunun bir göstergesidir. Ancak, günümüzde özellikle üniversiteye yakın olan ve gençlerin boş zamanlarını değerlendirme mekânları olarak Talas bölgesinde yoğunlaşan Cafeler ve benzeri işletmeler bir bakıma yeni ayrışma ve kültürleşme mekânları olarak görülebilir. Tarihi Talas yeşil alan ve parkların giderek silikleştiği dikey şehirleşmenin etkisinde trafik ve nüfusun yoğunluğunun arttığı, heterojen bir öğrenci, memur, bürokrat ve yeni şehirli nüfusun da yerleşmeyi tercih ettiği canlı bir şehir bölgesi

olarak Kayseri’nin yeni merkezleri arasındadır artık.

KAYSERİ’DE ŞEHİRLEŞME VE DINDARLIK İLİŞKİSİ

Modernite öncesi Anadolu’da geleneksel dini hayat, şehirlerin sosyal ve kültürel dokusuna hâkim ve yönlendirici bir müşterek dili ifade ediyordu. Bu kök paradigmanın etkileri sosyal dünyanın yapısına ve kültürel hayatın derinliklerine nüfuz etmiş, insani varoluşun ontolojik ve epistemolojik kodlarını tayin etmişti. Sosyopolitik değişimlerin üstten gelen dönüştürücü gücü, sosyoekonomik ve kültürel değişimlerin ise içerden gelen içselleştirici dalgası, geleneksel şehir hayatını ve onun inanç, düşünce ve yaşam eksenini belirleyen dini anlam haritasını da sarsıcı değişimlere uğrattı. Bu değişimin özellikle

yolojik literatürde özellikle Anadolu şehirleriyle özdeşleştirilmiştir. Yine aynı pozitivist yaklaşımda muhafazakâr ve gelenekçi Anadolu’ya karşılık, Ankara, İstanbul gibi merkez şehirler, lüksün, israfın, eğlencenin, bürokrasinin, yenilik ve değişime açık olmanın kültürel zeminleri olarak tanımlandı.

Türkiye’de şehirleşme sürecinin başlarında dini hayatın, geleneksel karakterli kırsal zihniyetin ve yaşam tarzının modern bireyci seküler şehir muhitinde farklılaşacağı ve modernleşeceği varsayılmış, ancak büyük şehirlerin gecekondulu mahallelerinde ortaya çıkan mahalli, dini ve siyasi dayanışma mekanizmalarıyla bu durumun gerçekleşmediği görülmüştür. Bu yaklaşıma göre şehirler hızlı kırsal göç karşısında kültürel dinamiklerini kaybetmiş, “köylüler şehirlileşmemiş” aksine “şehirler köyleşmiştir.” Ancak dini hayatın geleneksel kodları ve biçimleri, bu dönüşüm sürecinde eski kalıplarında kalmamış, yeni din anlayışları, dini düşünce ve tasavvurlar ile yeni kentsel cemaatler ortaya çıkmıştır.

Öte yandan Konya ve Kayseri gibi Anadolu sosyal ve dini tarihinde her zaman dindar muhafazakârlığın temsilini üstlenmiş şehirlerin dini hayatı da bu süreçte bazı sarsıcı etki ve değişimlere maruz kalmıştır. Hatta bu etkileşim tek yönlü olmayıp, süreç içerisinde yeni dini oluşumlar da bu şehirlerin sosyal ve kültürel hayatına kalıcı etkiler yapmıştır. Kayseri bu anlamda muhafazakâr karakterini daima siyasi, sosyal ve kültürel yapısında göstermiş bir şehirdir. Kayseri’yle birlikte Konya, Denizli, Antep, Çorum gibi diğer şehirlerin ticari gelişimi bu süreçte dış piyasalara yönelmiş ve rekabetçi yeni iktisadi eğilimlere uyum sağlamış girişimci kesimleriyle göz kamaştırmıştır. Ancak bu özel iktisadi gelişme söz konusu şehirler için daha çok muhafazakâr, milliyetçi ve dindar

şehir kimlikleriyle birlikte tanımlanmaya ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bu şehirlerdeki ekonomik büyüme, “Anadolu Sermayesi”⁸, “Yeşil Sermaye”, “Anadolu Kaplanları” gibi kavramlarla zımnen gelişmenin muhafazakâr temellerine ve dini motiflerine işaret edilmiştir. Kayseri şehir kimliği ve kültürü bağlamında zaman zaman sermayenin dini ve kültürel temellerine yapılan olumlu vurgu, kimi zaman da kültürel ve dini anlamda “mahalle baskısı” gibi negatif bir kavramsallaştırmayla olumsuzla dönmüştür. Bir başka deyişle Kayseri, dindarlığın tarihsel kültürel kodlarını içselleştirmiş, muhafazakâr ve milliyetçi taşra kültürünün hâkim olduğu şehirler için adeta bir model kılınmıştır.

Bir tanımlamanın ötesinde Kayseri’nin muhafazakârlığı, şehirleşmenin etkilerini hafifletmeye yönelik mahalli gelenekçi bir tarzı temsil eder. Bu bakımdan çok kuşatıcı ve koruyucu bir form olarak aile, Kayseri gündelik ve sosyal hayatında hem kendi mensuplarını hem de geleneği koruyarak sürdürür. Bu sebeple Kayseri’de kente göç edenlerin metropollerde olduğu gibi bir kültür şoku veya çatışmasına maruz kalması söz konusu değildir. Geniş aile kuşatması altında her türlü desteği ve dayanışmayı bulan göçmenin burada şehre uyum sorunu yoktur. Böyle bir sosyal yapıda göçmenlerin bireyleşme, yalnızlaşma, yabancılaşma gibi sosyo-psikolojik sorunlarla karşılaşması da çok nadirdir. Zira bir aile ve akrabalık şehri olan Kayseri, her ne kadar bazılarınca bu sıkı bir denetim ve kontrol olarak görülse de yaygın ağ ilişkileri içinde bireyin yalnızlaşmasına ya da sahipsiz kalmasına pek izin vermemektedir.

Ne var ki ailevi dayanışmanın dışında Kayseri’yi diğer şehirlerden farklı kılan ticari potansiyel de bazı yaklaşımlarda özel değerlendirmelere konu yapılmıştır. Hatta bu çerçevede ticari hayatın

ilişkilere getirdiği “geçicilik, dünyevilik ve pragmatizmin” yarattığı gerilim ve suçluluk duygusu ile dindarlık arasında ilişki kurulmuştur (Korat 1997, 21). Bir başka deyişle, iddia sahiplerine göre ekonomik refah arttıkça dindarlık da bunu meşrulaştırıcı bir boyut olarak artmaktadır. Doğrusu bu yaklaşım bir ölçüde taşra muhafazakârlığını ve dindarlığını diğer bileşenleri gözardı ederek daha çok psikolojik öznel bir boyuta ve güdülere indirgemektedir. Bununla birlikte dindarlığın sosyal çevre oluşturmadaki etkisi de dikkate değer özel bir etkidir.

Kayseri’de dini hayatın kodlarını anlamak için her şeyden önce bazı boyutlarını hatırlamakta yarar bulunmaktadır. Burada özellikle Kayseri’de öne çıkan “milliyetçi, dindar” nosyonun tarihsel ve jeo-stratejik temellerini bilmeden bu gelişmenin dinamiklerini anlamak zordur. Bunlardan ilki; Kayserinin dini dokusu, geleneksel yapısı her şeyden önce tarihi Selçuklu ve Osmanlı kökleriyle birlikte, Cumhuriyet döneminde belirginleşen muhafazakâr-milliyetçi karakterinde şekillenmiştir. Kayserinin gelenekçi kodlarının bu kadar belirginleşmesini açıklayan bir diğer özelliği de sosyo-demografik yapısında gizli tarihi birikim ve gerilimdir. Azımsanmayacak bir gayrimüslim nüfusla asırlarca içiçeliği barındıran Kayseri şehir kültürü, Osmanlının son döneminde ortaya çıkan isyan ve ihanet hareketleri nedeniyle bir tedbir, teyakkuz ve güvensizlik eğilimi içinde milli-İslami kimliği her zaman canlı tutan bir gerilim zemini olmuştur. Nihayet sonuncusu da Kayseri’nin coğrafi yapısından kaynaklanan bir özellik olup, bilindiği üzere şehrin fiziki bakımından çok verimli ve geniş arazilere sahip değildir. Kırsal zirai hayatın fazla gelişme imkânı bulunmayan bu coğrafyada yer tutan Türkmen boylarının ve Avşar göçerlerin şehir nüfusundaki asabiyeçi ağırlığı milliyetçi eğilimleri

daima canlı tutmuştur. Avşar asabiyesi, İbn Haldun'un "bedavet teorisi" ne uygun bir şekilde dışarıdan gelenlere karşı daima şehri muhafaza eden bir kimlikle kendini yenilemiştir.

Muhafazakâr dindarlığın mahalli kodları arasında "yerli-köylü" ayrımının izleri ya da etkisinin olup olmadığı konusu ise tartışmaya açıktır. Ancak bu ekseninde ortaya çıkan ayrımın ister istemez şehir geleneğini temsil edenlerle, şehre sonradan gelenler ya da dışarıklılardan açısından içinde farklı eğilimleri barındıran dinsel tutumlara ve kanaatlere yol açtığı düşünülebilir. Bu durumu şehir geleneğini temsil eden ve dolayısıyla şehirli dindarlığın göstergelerini üstlenen "merkez" ile bu geleneğin dışında daha çok tarikat ve cemaatlere açık "çevre" bağlamında ayırtırmak mümkündür.

Kayseri'de dini hayatı etkileyen adetlerin başında ise şehir kültürüne hâkim olan "oturma geleneği" gelir. Oturma geleneği şehri adeta bir aile, akraba ve komşuluk bağları üzerinden geniş cemaatsel ağ ilişkilerinde dönüştürmektedir. Aile, akrabalık, komşuluk, umre ve hac arkadaşlığı, cemaat, ideoloji ve meslektaşlık gibi bağlar etrafında oluşan oturmalar, dayanışmacı bir ağ sistemini ikame eder. Oturmalarda bir bakıma akrabalık ve ideolojik bağlarla sürdürülen asabiyenin en üst düzeyde şehir aidiyetini tamamladığını, siyasetten ekonomiye şehrin gündelik ve sosyal hayatına katılımı ve gerektiğinde müdahaleyi sağlayan bir güç kaynağı olduğunu söylemek mümkündür. Dini cemaatleşmeler de oturmalar üzerinden şehir kültüründe özel bir boyut olarak dini hayatı belirlemiştir.

ŞEHİR DINDARLIĞI, İKTİSADİ FİĞÜR VE PROTESTANLAŞMA

Kayseri'de dini hayatın ve dindarlaşmanın şehirleşme sürecinde dönüşen

Türkiye dindarlığıyla kesişen ve ayrışan yönleri bulunmaktadır. Kayseri şehir kimliğini belirleyen muhafazakar milliyetçi nosyon "uyumcu dünyevi bir ahlakı" teşvik etmiştir. Türkiye'de 80 sonrası süreçte dindarlaşmanın arttığına ilişkin söylem, öncelikli olarak muhafazakârlığın ve nispeten sakin bir dini hayatın hüküm sürdüğü şehirleri de bu artış için bir örnek olarak dillendirir. Bu şehirler arasında Kayseri'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Esasen şehirleşme sürecinin ürettiği problemler her ne kadar ailevi, mahalli, dini, siyasi dayanışma ağlarıyla hafifletilse de, tüketimin, yabancılaşmanın, yalnızlaşmanın endişe ve güvensizliğin arttığı bu süreçte koruyucu bir şemsiye olarak dindarlık eğilimleri gelişebilmektedir.

Din ve iktisat ilişkisinde, iktisadi tutum ve davranışların dini tutum ve kanaatlerden etkilenmesi her zaman ilgi konusu olmuştur. Bir ticaret ve sanayi şehri olarak Kayseri de hâkim insan tipolojisi ile iktisadi gelişme arasındaki ilişki hep dikkat çekici bulunmuştur. Bu bağlamda Kayseri'nin ekonomik gelişmişliği ile dindarlık eğilimleri arasında ilişki kurma eğilimleri ise, bazı teorik ve pratik çalışmalara konu yapılmıştır. Bu çalışmaları iki başlık altında toplamak mümkündür. Öncelikli olarak Max Weber'in "Protestan Ahlakı ile Kapitalizmin Ruhunu" isimli eserindeki tezlerine istinaden iktisadi gelişmeyi "İslami Kalvinistler" başlığı altında bir özel dini etiğe bağlayan bazı yaklaşımlar popüler sayılabilecek çalışmalara imza atmışlardır.⁹ Bu eğilim Batılı din-iktisat çözümlemesini Kayseri örneğinde indirgemektedir. Bu kanaati doğrulayacak örnekleri bulmak mümkün olmakla birlikte, söz konusu çalışmaların yöntemleri ile varmak istedikleri hedeflerin bilimsel güvenilirliği sorunludur. Bu yorumun tam karşısında Kayseri ekonomisinin

varsayılmak istenen bir Protestan etiğiyle ilgisi olmadığını, Kayserinin geçmişte dindar bir şehir değil, aksine sekülerleşme süreçlerinden sonra İslamileştiğini savunan varsayımlar yer almıştır.¹⁰ Ancak bu açıklama da Kayserinin şehirleşme ve sanayileşmesini dini ve milli motiflerden bağımsız kılmakta, belli bir aşamadan sonra örgütlenen, büyüyen ve ulusal hedeflere açılan, şehrin ve kültürün gelişimi için hayır-hasenat faaliyetlerine yönelen sermayenin yalnızca maddi-materyalist özünü dikkate almaktadır. Oysa sermaye hareketleri başlangıçta olmasa bile, süreç içerisinde yön değiştirebilmekte, dini motiflerden etkilendiği gibi dini faaliyetleri de yönlendirebilmektedir.

ŞEHİRLEŞME SÜRECİNDE DINDARLIĞIN DÖNÜŞÜMÜ

Tarihsel sosyolojik tartışmalardan biri de "dindarlığın artışı ya da yükselişi" kavramları etrafında sürmektedir. Dindarlığın ya da dinin öneminin artışı, bugün için yerel durumlardan hareketle anlaşılabilen bir olgu değil, aksine uluslararası boyutları dikkate alınmadan açıklanamayacak bir vakıadır. "Dinin geri dönüşü", batılı sekülerleşmede din için "beklenen sonun" gelmemesi, beraberinde modernliğin felsefi, kültürel, ahlaki ve teknolojik bağlamlarda krize girmesi ile postmodern yorumun kaotik çoğullaşması gibi faktörlerle birlikte tartışılmaktadır. Aydınlanmacı aklın ve pozitivist bilimsel paradigmalardan eleştirel sürecinde dini yorumlar ve anlayışlar da diğer dünya tasavvurları gibi cendereden çıkararak tartışma ve yüzleşme alanına girdi. Batı dışı modernleşme kültürel ve bireysel modernleşmeden biraz farklı olarak Türkiye gibi ülkelerde felsefi ve tarihsel temellerini oluşturamadan politik dayatmacı bir üslupla pratiğe aktarılmaya çalışıldı. Yukarıdan gerçekleştirilen değişim projelerinin sosyolojik süreçlerde

9 Bkz. "İslami Kalvinistler, Orta Anadolu'da Değişim ve Muhafazakârlık"; http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_70.pdf

10 Bkz. Kurtuluş Cengiz, **Yav İşte Fabrikalaşak: Anadolu Sermayesinin Oluşumu; Kayseri-Hacılar Örneği**, İletişim Yayınları, İstanbul.

karşılaştığı sosyal ve kültürel açmazlar, belli bir süre sonra dinin yeni yorum ve görünümlemlerle yeni dini grup ve cemaatleşmeler bağlamında toplumsal alanı doldurmasına yol açtı ve tartışmaları canlandırdı.

Bu yüzden Türkiye’de dindarlaşma olgusunun sosyolojik süreçlerden önce siyasal tartışmalarda bir karşılığı bulunmaktadır. Ancak İslamlaşma ya da dindarlığın yükselişi zamanla sosyokültürel ve sosyopolitik etkenlerin devreye girmesiyle siyasal alanı daha fazlasıyla etkilemeye başlamıştır. Bilindiği üzere Türkiye’de çok partili hayat, demokratikleşme, eğitim ve medya alanında gelişme ve özelleşmeler toplumsal hayatı ve kültürel yapıyı köklü bir şekilde değiştirdi. Demokratik siyaset sürecinde güçlenen muhafazakâr dindar eğilimler, modern kitle iletişim araçlarının, medya ve eğitim imkânlarının artışıyla İslam dünyasından yapılan çeviriler, eğitim alanında İmam Hatip Liseleri ile özel vakıf okullarının yaygınlaşması, siyasal alanda partileşme ve siyasal faaliyetlerin gelişmesi, sivil toplum alanında dernekler ve vakıfların teşvik görmesi çeşitlilik arz eden bir dini söylem ve faaliyet zenginliği üretti. Bu gelişme esasen dindarlığın niteliksel bir artışına değil, belki daha çok modern araçları ve kültürel imkânları eskisine göre daha fazla kullanan ve kamusal alanda yeni yorumlar ve görünümlemlerle daha çok konuşulan yeni dönem dindarlığına işaret eder.

Kayseri’de dini hayat ve şehir dindarlığı da Türkiye’nin bu değişim sürecinde ortaya çıkan siyasal, kültürel, eğitimsel, medyatik dindarlaşma tezahürlerini paylaşmıştır. Ancak bu dindarlık hiç bir

Harikalar Diyarı - Kayseri | Caner Başer

zaman şehir kültürüne, siyasal hayatına ve sosyal ilişkilere hâkim bir faktör olarak öne çıkmadı. Bu süreçte geleneksel temelleri bulunan dini cemaatler, varlıklarını modern araç ve argümanları kullanma becerilerine göre organize olabildiler. Dini gruplar ve cemaatler şehir kültürünü geleneksel İslami hedeflerle belirleme ve yönlendirmekten ziyade, pragmatik bir dindarlığın gelişimini teşvik eden yapılaşmayı tercih ettiler. Öte yandan Kayseri dini bir grup olmaktan çok bireysel arayışı ve sorgulamayı önceleyen entelektüel bir dindarlığın takipçileri ve bağlılarına da daima ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Kendi sınırlı çevresini aşmayan ve ancak bazı kitabeveleri çevresinde varlığını sürdürebilen bu entelektüel yönelişler, hem şehrin kültürel siyasal hayatında öne çıkabilecek bazı şahsiyetleri yetiştirmiş, hem de aşırı dini yorumların şehir kültürüne ve dindarlığına etki yapmasına izin vermemiştir.

Siyasi süreçlerdeki değişimin Kayseri’deki dini hayata yansımaları, diğer Anadolu şehirlerinden farklı ve daha fazla değildir. Kayseri’de dini gösterelerin ve sembolik değişim unsurları özellikle sosyoekonomik değişimlerin kültürel hayata doğrudan etki yapmaya başladığı neoliberal siyasal süreçte ortaya çıkmıştır.¹¹ Küresel tüketim toplumunun ve neoliberal piyasa kültürünün evrenselleştiği 90’lar sonrasında Kayseri şehir dindarlığı için de bazı dönüşümlerin tezahürü dikkate değerdir. Nitekim şehirleşme etkilerinde dini pratikler ve ibadetlerde nispeten bir gevşemenin ortaya çıktığı, örneğin şehirde kalış süresi arttıkça, modern anlayış ve yorumlara temayülle birlikte, geleneksel aile, kadın ve erkek rollerinde bireyci yorumların yükselişe geçtiği tespiti (Karaman 2003, 263) ilgi çekicidir. Bir başka deyişle şehirleşme sürecinde dindarlığın arttığına ilişkin söylemler tartışmaya açık bir genelle-

11 Kayseri’de ilk dini derneğin Demokrat Parti ile birlikte (Cami Yaptırma Derneği) ancak 1950’de kurulduğu görülür. Doğan, “Çok partili hayata geçişin ilk yılları olan 1945-50’lerde Türkiye’de 84 adet yeni din derneği kurulmasına karşın Kayseri’de bir tane bile kurulmamasını, bütün muhafazakârlığına rağmen şehrin devletle ters düşmeme konusundaki ihtiyatlı tavrına bağlamaktadır”. 1950-54 arasında Türkiye’de din derneklerinin toplamı 154’den 809’a çıkarken, Kayseri’de 18’e ulaşmış, 1960’da Türkiye genelinde bu sayı 5164’e Kayseri’de ise 172’ye ulaşmıştır (Doğan 2005, 223-224). 2017’de “Dini Hizmetlerin Gerçekleştirilmesine Yönelik Faaliyet Gösteren” derneklerin sayısı 315’e ulaşmıştır. Bu sayıya farklı isimler altında kurulduğu halde dini faaliyet yapanlar dahil değildir. (<https://www.dernekler.gov.tr/tr/Anasayfalinkler/illere-gore-faal-dernekler.aspx> (Erişim: 08.02.2017))

medir. Şehirleşen Kayseri'nin kültürel hayatında seküler, bireyci, tüketimci yönelimler güçlenmiş, gelenekten uzaklaşan mahalli usul ve adetleri unutan küresel tüketim kültürüne uyum sağlayan seküler bir şehirli çevre ve muhit ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede arttığı söylenen dindarlık niteliksel ve çok boyutlu bir gelişmeden çok, kamusal alanda dini sembollerin ve dinsel tezahürlerin alenileşmesi ve "din" in hakkında artık herkesin konuştuğu bir şey haline gelmesiyle ilgilidir.

ŞEHİRLEŞME VE CEMAATLEŞME: GELENEKSEL TARİKATLARIN DÖNÜŞÜMÜ

Geleneksel tarikatlar, modern tarikatlar ve cemaatlerin faaliyetleri ve örgütlenmeleri üzerinden ele alındığında Kayseri şehir dindarlığının bu yapılardan kısmen etkilendiğini söylemek mümkündür. Ancak bu etkinin şehir dini hayatının toplumsal görünümünü içinde çok belirleyici olduğu söylenemez. Geçmişte manevi değerlerin, estetik ve ahlakın kazandırıldığı irfan merkezleri olan geleneksel dergâh ve tekkelerin yerini, modernleşme sürecinde sosyal, siyasi ve ekonomik sermayesini genişletme hevesiyle arzı endam eden yeni dini gruplar, tarikatlar ve cemaatler alınca şehir dindarlığının manevi kaynakları da böylece kurumuş oldu. Süleyman Ataullah Efendi ve Ahmet Remzi Dede gibi şeyhlerin izinde gelişen köklü Mevlevi geleneği tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla işlevini ve izlerini kaybetmişti. Öteden beri bilinen Rıfailik, Kadirilik ve Nakşilik gibi geleneksel tarikatlar ise daha ziyade dernekler, vakıflar ve hatta kısmen şirketler üzerinden varlıklarını sürdürme eğiliminde olmuşlardır. Dini gruplar ve cemaatlerin kamusal alanda yapılanmaları, bürokrasiyle ilişkilerini tanzim etmenin dışında toplumsal alanda meşruiyet kazanmalarına yaramıştır.

Bir başka deyişle tarikatların sosyal ve kültürel faaliyetler için hukuki zemini bu dernek ya da vakıflar üzerinden sağlanıyor, böylelikle klasik tarikat sistemindeki dergâh ya da tekkenin yerini sivil nitelikli bir teşkilatlanma alıyordu. Nakşibendilik gibi Türkiye dini hayatının özellikle siyasi boyutunda çok etkili olan bir tarikatın, Kayseri şehir dindarlığı içinde ana güzergâh olarak yer edindiğini, bununla birlikte Yahyalı ve Develi gibi çevresel karakteriyle şehir merkezinde varlık kazanan yan kolların daha etkili olmaya çalıştığı söylenebilir. Söz konusu cemaat ve tarikatların ise daha çok okul, yurt ve pansiyon gibi eğitim alanında, dini amaçlı yerel yardımlaşma, dayanışma dernekleri ve vakıflarla sivil alanda faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle Nakşibendilik Kayseri'de daha çok yerel dini liderleri ve unsurları harekete geçirerek mahalli dokunun kendi kodlarında ifadesini bulmaya çalışan bir hareket görünümündedir. Nitekim Yahyalı Cemaati Nakşiliğin Kayseri sınırlarını aşmamış bir formu olarak yerleşmiş bir topluluktur. Kadiriğin de geleneksel tarikat formuyla Kayseri dini hayatında oldukça sınırlı bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz.

KAYSERİ'DE ŞEHİRLEŞME VE CEMAATLERİN DÖNÜŞÜMÜ

Kayseri'nin dini hayatında farklı eğilimler ve faaliyetleri içinde modern cemaat organizasyonlarının oldukça etkili olduğu söylenebilir. 80 öncesi dönemde daha çok siyasi organizasyonlar içinde parti ve gençlik teşkilatları içinde icraat yapan cemaatlerin 80 sonrası Özal'lı yıllarla birlikte sivil toplum alanında sosyal, ekonomik ve kültürel örgütlenmeler yoluyla toplumsal düzlemde etkili oldukları görülmüştür. Bunlardan özellikle eğitim, kültür, medya ve siyaset boyutlarında yüksek örgütlenme performansıya

okullar, dersaneler, şirketler, dernekler, vakıflar ağıyla adeta şehri saran Gülen Cemaati FETÖ yapılanmasının özel bir yeri olduğu açıktır. Eğitim alanında bütün Türkiye'de olduğu gibi Kayseri'de de tekel haline gelen cemaatsel yapı, Kayseri gibi büyük bir şehirde özellikle sanayici ve girişimci topluluk üzerinden ekonomik ağlarını genişletti. Şehirleşme, demokratikleşme ve özelleşme sürecinde Kayseri özellikle eğitim alanında büyük bir potansiyel taşıyordu, ancak bu süreçte açılan özel okulların çoğunluğu cemaatlerin ve özellikle Gülenist Yapının inisiyatifi altında teşekkül etmiştir.¹² Öte yandan Kayseri'de özel girişimci, tüccar ve sanayici sınıfının çocuklarını orta ve alt sınıfın gönderdiği İmam Hatipler yerine cemaat kolejlerini tercih etmesi (Kurtuluş 2013, 301) bir bakıma özel okullar aracılığıyla yüksek bir sosyal ağ oluşturmanın da önünü açmış oluyordu. İşadamlarının ve patronların cemaatle ilişkisi, fabrika ve işyerlerinde çalışma imkânı bulmanın bu cemaatlere yakınlık ve irtibattan geçtiği düşünülürse, ekonomik ağın sosyal çevreye nasıl yansıdığı düşünülebilir.

Ancak eğitim ve ekonomi alanında kurduğu özel ağlarla şehre hâkim olan cemaatin Kayseri'nin dini hayatına bir dindarlaşma ya da dindarlıkta bir yükselme olarak yansıdığını söylemek imkân dışı görünmektedir. Bunun aksine sivil ve informel alanı istila eden dini motifli yapının etkisi daha çok kültürün sekülerleşmesi, ticarileşmesi ve uluslararası bir şebekenin çıkarlarına hizmet edecek bir zihniyetin yerleştirilmesine yönelik olmuştur. Cemaatsel örgütün protestanlaştırıcı bir zihniyetle dini muhafazakâr değerlerin modern değerlerle uyumunu kolaylaştıracak "ılımlı İslam" anlayışına tekabül eden bir projenin ayağı olarak Kayseri de bir kısım işadamlarını ve girişimcileri yanına

12 15 Temmuz Darbe girişimi sonrası Kayseri'de bu yapıya ait kapatılan hastane, okul, vakıf, dernek, sendika, dersane, üniversite, yurt ve pansiyon sayısı 51'dir. (<http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8-1.pdf>)

çekmesi özel çalışmaların konusudur. Ancak Kayseri’ye özgü girişimci-sanayici ruhunu bir tür dini motivasyonla açıklayarak protestanlaştırılmış bir “ılımlı İslam” projesi için Kayseri’yi modelleştiren bazı ilginç çalışmalar da olmuştur. Nitekim 2005 yılında “European Stability Initiative (ESI) isimli bir merkezin özel olarak yaptırdığı “İslami Kalvinistler: Orta Anadolu’da Değişim ve Muhafazakârlık” isimli çalışma Kayseri sanayileşmesini ve Kayserili tipolojisinde kendini bulan girişimcilik ruhunu Kapitalizmin İslam ahlakı üzerinden yaratılması amacına matuf meşhur Weberyen tezi yeniden üretmeyi denemiştir. Çalışmada ekonomik başarı ve gelişmenin dini temelleri ile İslam ve modernliğin sorunsuz birlikteliği siyaset ve ılımlı cemaatler üzerinden vurgulanmıştır. Lakin AB bağlamına ilişkin Türkiye’deki dini muhafazakârlığı olumlu bir imajla sunma niyetindeki bu çalışma, sosyal gerçekliği anlama hedefinden çok, onu manipüle etmeye yönelik bir proje görünümünden dolayı eleştiri konusu olmuştur.

Öte yandan Kayseri’de din-iktisat ilişkilerini Weberyen tezin aksine dinin etkili olmadığı düşüncesi üzerine temellendirmeye çalışan sosyolojik bir araştırma ise özellikle çevresel nitelikli Hacılarla sanayicilerle yaptığı görüşmelerde, işadamlarının yarısının dini cemaatlere mensubiyetini tespit eder.¹³ Sanayicilerin cemaatlere yönelişi ve bağlılıklarında dini düşünce, kaygı ve yönelişlerle birlikte potansiyel ağ ilişkileri daha belirleyicidir. Anadolu şehirleşmesinde devlet desteğinin düşüklüğü ya da yerel imkânların zayıflığı, cemaatleri bu işlevle cazip adresler haline getirebilmektedir. Nitekim Kayseri sanayileşmesinin de devlet desteği olmaksızın yerli-mahalli

imkânlarla ortaya çıkan, ulusal ve uluslararası düzeyde başarıya yönelmiş millilik vurgusuna sahip bir gelişmeyi temsil ettiğini unutmamak gerekir. Kayseri sanayileşmesi “İslami yeşil sermaye” koduna uygun bir gelişme göstermemiş olup, zamanla cemaatlere ve onların ekonomideki etkilerine açık hale gelmiş ve daha çok “Anadolu kaplanları” tanımlamasına uygun düşmüştür. Şehir ekonomisinde İslami sermayeden çok, yerel sermayenin bazı cemaat yapılanmalarıyla işbirliği gelişir.

Din ve sermaye ilişkisine yönelik analizlerde şu husus dikkat çekicidir. “Anadolu kaplanları” gibi kavramlaşmalar, din ile ekonomi ve modernlik arasındaki gerilimlerle baştmede dinin meşrulaştırıcı gücünü öne çıkarmış, bu söylem modern kurumlar ağıyla entegrist cemaat yapıları üzerinden kapitalizmin itirazsız içselleştirilmesine hizmet etmiştir. Ancak entelektüel alana hâkim olan bu söylemden en çok Gülenist Yapı (FETÖ) istifade etmiştir. Nitekim bu yapı sivil alanda kendini bir dini cemaatten çok bir “hizmet ve gönüllüler hareketi” olarak lanse ederken, siyasete mesafeli durma iddiasına karşılık devletin kritik kurumlarında gizli örgütlenmeye gitmiş ve güç devşirmiştir. Örgütün kamuoyunda kendini meşrulaştıran söylemleri ve sivil, sosyal kamusal alanda artan gücünün cazibesi piyasada yer tutmak isteyen girişimci orta sınıf esnaf, sanatkâr ve tüccar sınıfları fazlasıyla cezbedi. Kayseri’nin bazı girişimcilerini de içine alan bu yapılanma, meşruiyetini modern dünyayla uyumlu ve modernleştirici dini muhafazakâr söylemden alıyordu. Paralel yapılanmanın uluslararası eğitim organizasyonunda dünyanın dört bir yanına yayılan okulları, dışarıya açılmak isteyen sermaye sahiplerini cezbediyor,

bu anlamda yapıyla sembiyotik bir ilişki bu kesimler içinde cazip hale geliyordu. 15 Temmuz darbe girişimi sonrası örgütle yürütülen mücadelede Kayseri’deki irtibatlı eğitim kurumları, dernekler ve şirketlerin ilgası derin ilişkiler ve irtibatlar ağını tasfiyeye imkân verirken, bu durum toplumsal alandan zayıflayarak çekilen ve etkisizleşen diğer dini gruplar ve cemaatler için de bir bakıma kendilerini muhasebe etme ve sorgulamalarına imkân vermiş oldu. Aynı zamanda dindarlar açısından da bu süreç örgütlü dinsel yapıların meşruiyetine yönelik yeni tartışmaları canlandıracak gibi görünmektedir. Zira insan yetiştirme, ahlak eğitimi ve maneviyat kaynağı olan geleneksel tarikatların ve irfan meclislerinin aksine modern dünyanın dinamiklerine göre işleyen örgütlü dinsel yapılar, esasen edebi, irfâni, ahlaki ve estetik değerlerin ördüğü bir şehir dindarlığı yerine, kendi piyasalarında rol, hizmet ve rant devşirmeye koşullanmış bağımlı kişiliklerin pragmatik dindarlığını öne çıkarmışlardır. Diğer yandan dini aydınlanma ve bilinçlendirme görevini üstlenmiş sivil formatlı öteki yapılar ise, sahil gelenekle sağlam bir ilişki kurabilme potansiyelinin çok uzağında görünmektedirler.

Kayseri’de dini organizasyonların genellikle yardımlaşma ve dayanışma dernekleri, eğitim, kültür ve çevre dernekleri, vakıfları, gençlik, sendika medya organizasyonları üzerinden meşru hukuki bir zemin oluşturdukları söylenebilir. Şehirleşme sürecinde dini hayatın ekonomik süreçlerle ilişkisindeki bazı farklılıkları anlamak için tarih, toplum, kültür ve kader benzerliği ile yürüyen iki şehrin yani Kayseri ile Konya’nın bu çerçevede karşılaştırılması açıklayıcı olabilir. Bu bağlamda Konya daima

13 Yazara göre, cemaatler sanayiciler arasında gösterdikleri faaliyetlerle meşruiyet kazanmakta ve hegemonik güç haline gelmektedirler Bkz. Kurtuluş 2013, 355. Şehirde ağırlıkları ve etkileri hakkında kesin bir şey söylenmesi zor olmakla birlikte Hakyol Vakfı veya İskender Paşa Cemaati, Yahyalı Hacı Hasan Efendi çevresi ve İsmail Ağa cemaati dışında çok fazla etkin olmayan irili ufaklı birçok tarikat ve gruptan söz edilebilir.

daha muhafazakâr-dindar bir kimliği temsil ettiği için, 80 sonrası şehirleşme ve sosyo-ekonomik gelişme sürecinde cemaatlerin ekonomik ağ organizasyonları çok belirleyici olmuş; Kayseri ise muhafazakâr kimliği taşımakla birlikte bunu daha çok milliyetçi bir dille öne çıkardığı için ekonomik gelişim cemaat organizasyonlarından çok aile şirketleri ve girişimci sınıflar eliyle gerçekleşmiştir. Öte yandan Kayseri’de geleneksel tarikatların devamı sayılan dini gruplar daha zayıf, örgütlenme gücü sivil yapılarla güçlendirilmiş cemaatler ise daha etkili olmuşlardır. Anadolu’nun büyüyen şehirlerinde, şehirleşme ve sanayileşme süreçlerinde gelişen orta sınıflar ve yeni dindar-muhafazakâr burjuvazinin sosyal, kültürel ve siyasal sermayesi, daha çok sivil toplum alanında güçlenen örgütlü dinsel yapılar aracılığıyla ikame olmaktadır. Bu durumun muhtemel ilk nedeni asırlar boyu süren bir şehir geleneği, kültürü ve dindarlığının travmatik bir kırılma sürecinde irtibat ve devamlılık unsurlarının kaybolmasıdır. İkincil sebebi ise mevcut dini, ilmi, entelektüel ve kurumsal dini hayatın, seküler bireyci küresel tüketim dünyasında yerini yurdunu kaybetme sancısını yaşayan

dindar insanımızın arayışlarına kapı açamaması, cevap verememesidir.

SONUÇ YERİNE

Anadolu’nun İslam öncesi ve sonrası tarihinde her zaman önemli bir ticari, askeri, sosyal ve kültürel merkez olan Kayseri, bu özelliğini tarihsel süreçte zaman zaman kaybetse de, Cumhuriyet sonrası özellikle çok partili hayatın getirdiği siyasal özgürlüklerin etkisi, 80’ler sonrası serbest piyasa ekonomisine ve kapitalist sürece, nihayetinde 90’larla birlikte neo-liberal siyasetin ve ekonomik politikaların belirleyici olduğu postmodern küresel tüketim kültürüne bir şekilde uyum sağlamış, sosyokültürel ve dini hayatında da bu etkileri içselleştirmiştir.

Her şeyden önce tarihi muhafazakar-milliyetçi reflekslerini içinden geçtiği bütün süreçlerde yenileyerek ikame eden Kayseri şehir kültürü, dini hayat bakımından da geleneksel kodlarını değişen zamanın gereklerine göre dönüştürebilen pragmatik bir dinamizm sergilemiştir. Kayseri’de dini eğitim veren okullar ve kurumlar maddi destek bulmakta zorluk çekmemiş, çok sayıda ve farklı isimler altında dernek,

vakıf ve teşkilatlar yoluyla gerçekte modern araçları kullanarak dönüşen tarikat ve cemaatler de faaliyet sahalarını genişletmiştir. Bununla birlikte zanaatkâr, sanayici ve tüccar endekslili muhafazakâr kimliğin siyasal karakteri, Kayseri’de hiç bir zaman dini aşırılığa alan açmamış, radikal dini akımlar ve hareketler fazla zemin bulamamıştır. Bu bakımdan modern şehir hayatının özellikle küresel tüketim toplumuna entegre olabilen dinamikleri ve sosyo-kültürel sermayesi sayesinde Kayseri, dini modernliğin, dini motifli tüketimci ahlakın ya da yeni dini anlayışların ise fazlasıyla revaç bulabildiği bir kültürel dokuya sahip olmuştur.

Kayseri yeni şehirleşme süreçlerinde sürekli değişen ve buna uyum sağlayabilen bir şehir kültürü içinde, giderek sosyo-mekân ve sosyokültürel bakımdan tarihi kimliğini gölgeleyen küresel tüketim kültürünün standardize edici dalgası karşısında, ait olduğu medeniyet değerlerinin beslediği bir şehir tahayyülü ile seküler tüketim şehrinin gerçekliği arasında gerilimli tasavvurlar ve ilişkilerin çatışmalı alanı olmaya devam edecek gibi görünmektedir. ♦♦

KAYNAKLAR

- Akşit Bahattin vd., {2012}: **Türkiye’de Dindarlık, Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Cansever, Turgut {2006}: **İslam’da Şehir ve Mimari**, Timaş yayınları, İstanbul.
- Cengiz, Kurtuluş {2013}: **Yav İşte Fabrikalaşak: Anadolu Sermayesinin Oluşumu; Kayseri-Hacılar Örneği**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çelik, Celaledin {2011}: **“Kayseri’de Dini Hayat”**, *Kayseri Ansiklopedisi*, C. II, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, {5-13}
- Doğan, Ali Ekber {2005}: **İslamcı Belediyelerin On Yılı (1994-2004), Kayseri Örneğinde Sosyo-Mekansal Bir Çözümleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaman, Kasım {2003}: **Şehirleşme Sürecinde Gelenek ve Değişme, Kayseri Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Korat, Gürsel {1997}: **Kayseri’de ve Şehirlerimizde Sokakların Ölümü**, İletişim Yayınları, İstanbul.

- Milli Eğitim Bakanlığı {1977}: **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Tekcan, Ahmet Recep {2012}: **Anadolu Selçuklu Devleti Merkezi Şehirlerinden Konya ve Kayseri’de Şehir Hayatı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tuzcu, A. {2000}: **“19. Yüzyılın Başlarından 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Kadar Seyyahların Gözüyle ve Konsolosluk Raporlarında Kayserinin İktisadi Yapısı”**, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri E.Ü., KAYTAM Yayınları, 552-572.
- TÜİK {2013}: **Seçilmiş Göstergelerle Kayseri 2013**, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- <http://www.kayso.org.tr/user/files/neden-kayseri-2016--08.pdf> {Erişim Tarihi: 07.12.2016}
- İslami Kalvinistler, Orta Anadolu’da Değişim ve Muhafazakarlık; http://www.esiweb.org/pdf/esi_document_id_70.pdf
- <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160723-8-1.pdf>